

Тыва Республиканың Өөредилге болгаш эртем яамызы
Муниципалдыг бюджеттен хандырылгалыг ниити өөредилге чери
“Ак-Чыраа ниити билиг ортумак школазы”

ШМК-ның хуралынга көргөн
Протокол № 1
“29” август 2023
Дурак /Тырык А.А./

“Чөпшээрешкен”
Директорнуң өөредилге
талазы-биле оралакчызы
Думат /Тумат Д-Х.О./

КАЛЕНДАРЬ-ТЕМАЛЫГ ПЛАННААШКЫН Тыва чогаал

Класс: 10

Өөредилге номунун автору, ады, үндүрген чылы Чамзырын Е.Т., Херел А.Х.
— Кызыл: Национал школа хөгжүдөр институт, 2022. — 404 ар.

Өөредилге ному РФ-тиң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр ортумак ниити өөредилге черлеринин 10-11 класстарынга төрзэн (тыва) литератураның чижек программасынга даянып кылдынган.

Өөредилге планы-биле
Ниити шагы – 64 шак;
Неделяда – 2 шак

Тыва дыл, чогаал башкызы
Тырык А.А. ажилдап кылган.
Категориязы: дээди

«Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программа

1. «Төрээн (тыва) чогаал» эртеминге Федералдыг ажылчын программаны («Төрээн дыл болгаш төрөөн чогаал» эртемнер адыры) тыва дылын эки билир уругларга таарыштыр кылдырган, программада тайылбыр бижик, өөредилгениң ужур-уткалыг кезээ, тыва чогаал программанын шиңгээткениниң түңнелдерин киирген.

2. Өөредилгениң регионалдыг болгаш этнокультурлуг онзагайларын чугулалап, сайзыралдыг ниитилелге амыдырап-чурттаар, Россияның хөй националдыг чоннары-биле акы-дуңмалышкы хамаарылгалыг, патриотчу болгаш эп-найыралчы туруштуг, ол ышкаш кожа-хелбээ чоннарның культуразын билир хамаатыны кижизидер болгаш сайзырадыр сорулга салдырган, эртемни дес-дараалаштыр өөредир принциптерже кичээнгейни углаан.

Кижилерге ынак болурунга, тыва чоннуң культуразын суртаалдаарынга, янзы-бүрү чоннарның дылын, ёзу-чаңчылын хүндүлээринге, найыралдыг харылзаа тудуп чурттаарын хевирлээринге, делегейге тайбыңны чарлап делгередирирге, өзүп орап салгалды кижизидеринге тыва литератураның салдары улуг. Ол Бүгү-российжи үнө кылдыр санаттынып турар.

2.1. Өөредилгениң аңгы-аңгы чадаларында, уругларның назы-харында, сонургалдарында дүүштүр чечен чогаал – уран чүүлдүң хевири дээрзин шиңгээдирин Программада киирген. Уран чүүлдүң бүгү хевирлери-биле бир дөмей чогаалдың өзөөн автор – чечен чогаал (сөзүглел) – номчукчу деп билиишкиннер тургузуп турар.

2.2. Тыва чогаал эртеми уругларны чаагай үзел-бодалдарлыг болурун, эстетиктиг көрүжүн хевирлээр, ном-дептерге сонургалдыг, бойдуска, кижиге, дириг амытаннарга ынак, ужур-чурумга кижизидер. Чүвени хөй талалыг шиңгээдир, делгем билиглиг, аас болгаш бижимел чугаазы сайзыраңгай болурун хевирлээр.

2.3. Тыва чогаалды төөгү болгаш ёзу-чаңчылдарга даянып өөредирин программада үндезин

кылдыр алган. Тыва чоннуң улусчу кижизидилгезин, ёзу-чаңчылдарын, чаңчылчаан ажил-ижин, делегейге көрүүшкүнүн илереткен чогаалдарны уругларга таныштырарын болгаш сайгарып өөренирин кичээнгейге алган. Амыдыралдың бүгү байдалдарында амыдырап-чурттаарында уругларны белеткээрин чугулага ап турар.

2.4. Тыва чогаал эртемин өөредириниң ужур-уткалыг кезээ.

Улустуң аас чогаалы: үлегер домактар, чечен сөстөр, улустуң ырылары, кожамыктар, тывызыктар, тоолчургу чугаалар, төөгү чугаалар, йөрөөлдер, хам алгыштары, тоолдар, маадырлыг тоолдар (эпос); эрте-бурунгу түрк бижимел тураскаалдар; тыва чогаал проза,

поэзия, драматургия; Россия чоннарының чогаалы, делегей чоннарының чогаалдары; литература теориязы (шиңгээдир уjurлуг ниити билиглер).

Школага тыва аас чогаалы болгаш литератураны өөредириниң сорулгалары

Өөредиглиг:

- чогаал сөзүглелиниң тургузуун, уран-чеченин, ооң дылының онзагай талаларын, идея-тематиктиг утказын, композициязын ханы сайгартып;
- чогаалдың теориязының эге билиглеринге даянып, чечен чогаалдың аймаан, жанрын, хевирин, ооң бижиттинген төөгүзүн чыып;
- чечен чогаалдың онзагайын уран чүүлдүң өске хевирлери-биле деңнеп, орус болгаш өске-даа чоннарның литературазында тыва чогаалдарның идея-тематиказы-биле хөөнөш уткалыг чогаалдарны деңнеп;
- чогаал сайгарарынга ажыглаар янзы-бүрү медээ-сүмелерни (Интернет четкизи, словарьлар, библиографтыг справочниктер, энциклопедиялар) ажыглап сайгарарын өөредир.

Сайзырадыр:

- уругларның амыдыралче бот-тускайлаң медеделдиг көрүжүн хевирлеп, чогаадыкчы арга-шинээн;
- аас болгаш бижимел чугааны делгереңгей, утказынга дүүштүр шын ажыглап, сайгарарын сайзырадыр.

Кижизидилгелиг:

- сагыш-сеткили байлак, мөзү-бүдүжү чаагай, эптиг-чөптүг;
- кижилерге, төрөөн черинге, бойдузунга ынак, хумагалыг;
- бодунуң болгаш өске чоннарның үндезин ёзу-чаңчылдарынга, чечен чогаалынга хүндүткелдиг, кижиге ынак, хамааты болгаш патриотчу бот-меделери бедик кижиниң ниити сайзыраарынга чогаалдың уjur-дузазын суртаалдап, бот-тускайлаң номчуттунарынга сонуургалдыг болурун кижизидер

Тыва аас чогаалы болгаш литература эртемнериниң утказы болгаш тургузуу

Чечен чогаал кижиниң сагыш-сеткилиниң хөй янзы талаларын эскерип шинчилээринге, амыдыралды үнелээринге, долгандыр турар бойдуска хумагалыг болурунга өөредир. Ынчангаш литература, уран чүүлдүң өске-даа хевирлери дег, уругларның мөзү-бүдүжүн хевирлээринге болгаш эстетиктиг көрүжүн быжыглаарынга салдарлыг.

Тыва аас чогаалы болгаш литература – Тыва Республиканың школаларында кол эртемнерниң бирээзи. Ук эртемнерни өөредириниң кол сорулгазы – аас чогаалы тыва чоннуң ада-өгбелериниң чүс-чүс чылдарда чогаадып, сайзырадып келген сөстүң уран чүүлү деп билиндирбишаан, чогаалды амыдырал-биле холбап, ханы сайгарып билир; бүгү талалыг сайзыраңгай, бедик культуралыг, тыва болгаш хөй националдыг Россия чоннарының

культуразын, ооң байлаан, найыралын үнелеп билир; чараш мөзү-бүдүштүг, бодунуң үзел-бодалын, хамааты туружун камгалап шыдаар хамааты кижини хевирлээри.

Тыва чогаалдың өзээн национал литератураның алдын фондузунда кирген чогаалдар тургузуп турар. Уругларның делегей көрүүшкүнүн, эстетиктиг негелделерин, хамааты туружун хевирлевишаан, бодунга болгаш долгандыр хүрээлелге чөптүг хамаарылгалыг, шүгүмчүлелдиг болурун чогаал кижизидер. Чечен чогаал-биле харылзаа угаап-боданырының арга-шинээн сайзырадыр, чогаалчының делегейи-биле, ооң чогаал бижиир аян-хөөнү-биле чоок таныжары болур. Чоннуң амыдыралчы байлак дуржулгазындан укталган аас чогаалы, орус болгаш делегейниң классиктиг литературазы, тыва чоннуң эрте-бурунгудан бээр онзагай культуразы кижиниң мөзүлүг аажы-чаңын үнезин хевирлээр, чогаал делегейи-биле харылзааны быжыг тудар. Ук харылзаалар уругларны орус болгаш делегей литературазының шылгараңгай чогаалдары-биле таныштырарынга, тыва чогаалды кожа-хелбээ чоннарның чогаалдары-биле деңнеп сайгарарынга, оларның чоок болгаш ылгалдыг талаларын тодарадып билиринге өөредир.

Чечен чогаалда уран сөстүң дузазы-биле чураан амыдыралдың илереп келирин чүгле сеткил хөлзээшкинниг эвес, а медреселдиги-биле сайгарып билирин өөредир. Чечен чогаалды төөгү, философия, психология, педагогика, уран чурулга эртемнери-биле чергелештир көрүп болур. Ону «кижи дугайында эртем», «амыдыралдың ному», «уран-чечен шинчилел» деп адап турары анаа эвес.

Үстүкү класстарга литература-теориялыг, литература-критиктиг ажилдарны бот-тускайлаң номчуп сайгартыр. Литературлуг угланыышкыннарның ылгавырының дугайында теоретиктиг билиглерин делгем өөредир. Чогаалдың идея-тематиказын, уран-чеченин өске эртемнер-биле холбап, ханы сайгартыр. Аас болгаш бижимел чугааның нормаларын сагып, эртем-шинчилел ажылының эгезин өөредир.

Уругларга чогаалчы болгаш чогаал дугайында медээни боду дилеп тывар, шинчилээр, эртем угланыышкынныг бот-тускайлаң ажилдаар арганы бээр. Интернеттен медээлерни литература кичээлдеринге уругларның интеллектуалдыг сайзыралын бедидеринге, номчулгага сонуургалын идепкейжидеринге, чогаал талазы-биле культуразын бедидеринге ажыглаар.

Тыва чогаал эртемни өөредириниң түңнелдери

Өөредилгениң *бот-тускайлаң түңнелдери* өөреникчиниң үзел-бодалын бот-тодарадып, бот-сайзырадып, бо-углап билиринче, өөренириниң чугулазын, чаа билиглер шиңгээдип алырын медреселдиги-биле угаап билиринче, хөй чоннарның аразынга хууда болгаш хамааты туружун быжыглап, амыдыралчы планнарын тургузуп. Ону боттандырарынче угланган болур.

Предметтиг түңнелдер кижиниң ажил-херээниң дараазында байдалдарынче: эртемниң спецификазын медресеп билип алырынче, чаа билиглерни чедип алырының янзы-бүрү

аргаларын ажыглап шиңгээдиринче, теориялыг билиглерни амыдырал-биле холбап өөредиринче, эстетиктиг көрүштү хевирлээринче угланган болур.

Метапредметтиг түңнелдер өөреникчилерге чогаал эртемин өске эртемниң теория-практиктиг билиглери-биле чергелештир өөредиринче, өөренириниң бот-тускайлаң, коммуникативтиг (харылзаа тудуп, чугаалажып билириниң) регулятивтиг (бот-угланышкынныг), чаа билиг алырының аргаларын шиңгээттиреринче угланган болур.

10-гу классты доозуп тура, өөреникчилер дараазында билиглерни шиңгээдип алыр:

тыва литератураның төрүттүнген, сайзыраан чадаларын билири, төрөөн чогаал дээрге национал болгаш делегей культуразының болуушкуну, чараш мөзү-шынарны болгаш ёзу-чаңчылдарны салгалдарга дамчыдар арга дээрзин билир;

чогаал дүрүмнери ёзугаар чечен сөзүглелдерн долу сайгарып, утказын үнелеп, чылдагаан болгаш түңнел харылзааларны тодарадып билир. Чогаалдың кол бодалын илередип, сөзүглелди кезектерге чарып, оларга аттар берип, сайгарылганың бөдүүн планын тургузуп, дылдың чурумалдыг аргаларын тодарадып, бадыткалдыг чижектерге даянып, маадырларның овор-хевиринге шын үнелелди берип билир;

чогаал сайгарылгазынга улустуң аас чогаалы, ёзу-чаңчылдар, төөгүлүг барымдаалар болгаш тема, идея, портрет, пейзаж, өске-даа чогаал дүрүмнерин холбаштырып билир;

чогаалдарны эртем ёзузу-биле шинчилээри, оларның уран чүүлдүң янзы-бүрү хевирлери-биле холбаалыын илередип билир;

руниктиг бижимелдиң дугайын, очулдуруп эгелээн төөгүнү өөренири, ук бижимелдерде тема, идея, үе, девискээрни тодарадып өөрениринге сонуургалдыг болур;

орхон-енисей тураскаалдар дугайын билири, тыва болгаш өске чоннарның уран чүүлүнде оларның туружун илередип билир;

чагыг аяны, эпистоляр жанры, шүлүглел, лиро-эпиктиг чогаалдар, «онегин строфазы» деп билиишкиннер-биле таныжылга;

ниитилел, амы-хуу болгаш өг-бүле айтырыгларын көдүрген чогаалдар, «ыдыктар», «ат-алдар» болгаш «чоннуң салым-чолу» деп билиишкиннерни билири, оларның чечен чогаалда илереп турарының онзагайын тодарадыр;

шажын-чүдүлге, тыва ламалар болгаш хуурактарның оворун чураан чогаалдарны билир;

чечен сөзүглел, чуруктар, кино болгаш амыдыралчы байдалдарга дүүштүр чогаадыкчы ажылды күүседип, аннотация бижип билир;

библиотека, словарьлар, тайылбырлыг литература болгаш интернет медээлерин өөредилгеге ажыглап, шилип билир.

Өөрөдиге планы-биле шупту- 68 шак, Неделяда - 2 шак.

№	Кичээлдин темазы.	шагы	Онаалга	Хуусаазы	
				план	факт
1	Кирилде кичээл. Тываның Россияга каттышканы болгаш тыва литератураның улам ыңай хөгжүлдези.	1	Конспект ар. 5-8	05.09	
2	С. Сарыг-оолдун чогаадыкчы намдары. «Эне-Сайым», «Саян-биле чугаалажыг»	1	Шулуктернин сайгарылгазы. Реферат.	07.09	
3	С. Сарыг-оол «Чараш карак», «Аялга-ла аялга», «Урезинчигеш»	1	Шулук доктаадыр.	12.09	
4	С. Сарыг-оолдун философчу лириказы.	1	Шулуктернин сайгарылгазы.	14.09	
5	С. Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» деп шүлүглелиниң бижиттинген төөгүзү. «Алдын-кыс» - тыва улустун бурунгаар депшилгезинин дугайында чогаал. Шүлүглелдин аас-чогаалы-биле төрөлдешкээ, дылынын байы.	1	Чогаадыг «Алдын-кыс төлептиг кыс». Айтырыглар.	19.09	
6	С. Сарыг-оолдун «Алдын-кыс» - шулуглелдин тургузуу, дылы, уран-чечени	1	Чогаадыг «Алдын-кыс төлептиг кыс». Айтырыглар.	21.09	
7	С. Сарыг-оол «С Ангыр-оолдун тоожузу» тыва литературада онзагай чогаалдарнын бирээзи			26.09	
8	С. Сарыг-оолдун Ангыр-оолдун тоожузунда» улустуң езулалдары, чанчылдары	1	Чогаадыг «Шагаа-онзагай байырлал». айтырыглар.	28.09	
9	С. Сарыг-оол Ангыр-оолдун тоожузу». Национал хосталгалыг шимчээшкин болгаш кол маадыр.	1	Чогаалдын уран-чечени.	03.10	
10	<i>Хыналда текстилиг ажыл</i>	1	Реферат кылыр.	05.10	
12	<i>Ч.с. Чогаадыг «Ангыр-оолдун тоожузу – тыва амыдыралдын энциклопедиязы».</i>	1	Чогаалдын уран-чеченин, сюжедин тургузар.	10.10	
13	КДН. С. Сарыг-оол «Алдан дургун».	1	Номчуур.	12.10 17.10	

14	Литератураның улусчузу Тыва литературага бай, ядыы ангыларнын тыптып келгени, оларнын демиселин, сорулгазын илереткени.	1	Конспект ар. 70. Чижектерден сактып бижиир.	19.10	
15	С. Пюрбюнун чогаадыкчы намдары.	1	Шулуктерни сайгарар.	24.10	
16	С.Пюрбю «Тулчуушкунче», «Хайыракан»		Торээн чурт дугайында улегер домактар бижиир	26.10	
17	С.Пюрбю «Чуртталганын аялгазы» «Эрик»		Чогаадыг «Чуртталгаже коружум»	07.11	
18	С Пюрбю «Кызыл үер». Тывага шаг- үениң өскерлип турары.	1	Айтырыгларга харыылаар, конспект	09.11	
19	С Пюрбю «Кызыл уер». Тывада эрги езунун баганазы сыйылган.	1	Дайынга хамаарышкан словарь тургузар	14.11	
20	С.Пюрбю “Үем болгаш үе-чергем дугайында”.	1	Айтырыглар ар. 140. Узунду доктаадыр.	16.11	
21	Тыва литературада төөгү-революстуг тема.	1	Чижектер бижиир, конспект кылыр	21.11	
22	КДН. М.Кенин-Лопсан “Буян- Бадыргы”	1	Төөгу-биле холбап сайгарар. төндүр номчуур.	23.11	
23	С.К.Тока Допчу намдары, чогаадыкчы ажыл-херээ. «Араттың сөзү»-роман- трилогия- тоогузу, тургузуу	1	1-ги номда маадырларга таблица кылыр	28.11	
24	«Араттың сөзү» деп романның композициязы.	1	Сюжет шугумун тургузуп бижиир	30.11	
25	«Араттын сөзү» 3-ку номнун сайгарылгазы	1	Номчуур, төөгү- биле деңнээр.	05.12	
26	Улустарның найыралы – «Араттын сөзүндө» өзек теманы коргускени	1	Орус чон маадырларны, чанчылдарын ушта бижиир	07.12	
27	Хыналда ажыл	1		12.12	

28	Чогаадыгга белеткел. Чогаадыгны бижири.	1	Сонуургаан эгеге план тургузар.	14.12	
29	ЧСК. Чогаадыг «С.Тока – чогаалчы, политик».	1	Презентация кылыр	19.12	
30	Ч Чечен чогаалдың кол-кол методтары.Т.	1	Конспект кылыр. Ук методтарга бижиттинген чогаалдар тывар	21.12	
31	КДН. И.Бадра «Арзылан Күдерек»	1	Номчуур, тыва хуреш дугайында бодал	26.12	
32	И. Бадра «Арзылан Кудерек» -2-ги ному	1	Амгы уенин шылгарангай мөгелерин бижиир	28.12	
33	КДК. Тыва хурештиң сайзыралы	1	Мөгенин майыбы кадырык- чогаадыг	09.01	
34	О.К.Саган-оолдуң чогаадыкчы намдары.	1	Кыска дыңнадыг азы конспект	11.01	
35	О. Сагаан-оол «Дөспестер» деп романның идея-тематиктиг утказы	1	Номчуур, бойдус болгаш интерьерлерни ушта бижиир	16.01	
36	О. Сагаан-оол «Дөспестер»- аныяктар болгаш Хеймер-оолдуң овор-хевири.	1	Аныяктар болгаш хоочуннар-узел-бодалдары	18.01	
37	О. Саган-оол «Дөспестер»-сайгарылга кичээл.	1	«Тыва- малчыннар чурту» деп дыңнадыг кылыр.	23.01	
38	«Дөспестерге» түңнел-кичээл. Амгы үеде романның туружу	1	Ар.198, айт.харыылаар.	25.01	
39	Ч.С. Чогаадыг «Хеймер-оол - бистиң үеживис».	1	Онаалга ар. 98	30.01	
40	Роман дугайында билиг.	1	Конспект	01.02	
41	М.Б.Кенин-Лопсан. Допчу намдары.	1	Номнарынга презентация кылыр	06.02	
42	М.Б.Кенин-Лопсан «Чүгүрүк-Сарала».	1	Конспект кылыр, айт. харыылаар. План тургузар.	08.02	
43	М. Кенин-Лопсан «Ынакшылдың ному».	1	Ар. 228, айт. харыылаар. Салымның ному. Тыва араттарның овор-хевири.	13.02	

44	М.Кенин-Лопсан «Салымнын ному» деп кезектиң идеялиг утказы. «Чүгүрүк Саралада» тыва улустуң чаагай чаңчылдарын көргүскени.	1	План тургузар Чижектерни киирер	15.02	
45	«Чүгүрүк Сарала» деп романның уран-чечени.	1	Чогаалга хамаарыштыр критиктиг статьялар тывар.	20.02	
46	ЧС Чогаадыг «Аът-тыва эрниң хундуткелдиг малы»		Улаштыр бижиир, улегер домактар аът дугайында утказын тайылбырлаар	22.02	
47	Хыналда ажыл		Айтырыгларга харыылаар	27.02	
48	С.Ө.Тамба. Чогаадыкчы намдары. Шулулукчунун лириказынын онзагайы»	1	«Мээң байым» (доктаадыр).	29.02	
49	С.Тамба «Алдынчы» деп чогаалдың идея-тематиктиг уг-шии.	1	Номчуур, кол маадырга характеристика	05.03	
50	С. Тамба «Алдынчы» ниити сайгарылгазы, амгы уе-биле деннелгези	1	Унелиг даштар аттарын бижип кээр	07.03	
51	КДК «Тыва казымал байлактар ораны» сайгарылга	1	Тыванын байлаан камгалаар дизе...	12.03	
52	С.Сурун-оол. Чогаадыкчы намдары	1	1-ги эгениң сюжеди. Айтырыглар.	14.03	
53	С. Сурун-оол “Ынакшыл-дыр” деп тоожуда найырал темазын көргүскени.	1	Кол маадырларны бижиир, ажыл-ижин тодарадыр.	19.03	
56	“Ынакшыл-дыр”деп тоожуда репрессия, ынакшыл темалары.	1	Найырал болгаш ынакшыл-канчаар билип турар мен-чогаадыг	21.03	
57	Хыналда тестилиг ажыл	1	Айтырыгларга харыылаар	02.04	

58	ҚДН Амгы тыва литературада ынакшыл темазын чырытканы болгаш сайгарылгазы	1	Мээн сеткилимге кирген онзагай маадыр.	04.04	
59	Ю.Ш.Кюнзегеш Допчу намдары. «Ю.Кюнзегештиң шүлүктериниң онзагайы».	1	Шилилге шүлүк сайгарар.	09.04	
60	Ю.Ш. Кюнзегеш «Багырнын хылыжы»,	1	Утказын номчааш, бижиир	11.04	
61	ҚДН.Ю.Кюнзегеш «Бодалдарым бодаралы», Еврипид «Медея».	1	Номчуур.	16.04	
62	К.Ч.Тоюң Чогаадыкчы намдары. Шүлүктери.	1	Доктаадыр.	18.04	
63	К.Ч.Тоюң «Ынакшыл болгаш өлүм».	1	Шүлүглелде чечен үе, омур-хевир.	23.04	
64	К.Ч. Тоюн «Ынакшыл болгаш өлүм» - түңнел-кичээл.	1	Чогаалга үнелел бижиир.	25.04	
65	ҚДН. К. Тоюн «Ада-ием хайыралы», «Самдар-оол биле Бөрү».	1	Номчуур.	30.04	
66	Т.Д.Кызыл-оол «Бугага үстүртүпкен».	1	Чайын номнар номчуур.	07.05	
67	Тыва критиканың дугайында билиг.	1	Крититиг статьялар тывар.	16.05	
68	Түңнел кичээл.	1	Сонуургаан чогаалдарын номчуур.	21.05	

